Ուրեմն դժուար չէ նախագուշակել, թէ ի՞նչով կը վերջանայ այդ հին կատակերգութեան նոր խաղը, որի հերոսը (կարծեմ վերջինը) Սայիդ-փաշան է։

Հայկական խնդրի վերաբերութեամբ թիւրքաց կառավարութեանը յանձնւելի դեսպանների միաձայն գրութեամբ կը պահանջւէն վերանորոգական հետեւեալ գլխաւոր կէտերը Հայաստանի համար. 1) Թիւրքիան պէտք է այնպիսի քրիստոնեայ գլխաւոր նահանգապետ նշանակի, որի ընտրութիւնը հաւանութիւն ստանայ և ապահովվի մեծ պետութիւնների ներկայացուցիչներից։ 2) Պէտք է Հայաստանի չորս նահանգներից կենտրոնական նահանգական խորհուրդ հաստատել։ 3) Պէտք է ժանդարմերիա կազմակերպել, որի քանակութիւնը բաւական լինի ներքին կարգը կատարելապէս պահպանելու համար։ 4) Պէտք է քաղաքական և քաղաքային կատարեալ հաւասարութիւն տալ ամենքին առանձին դատաստանական և վարչական օրէնքների առաջ, որոնք կը մշակվեն նահանգական կենտրոնական խորհուրդից և որոնք պէտք է մեծ պետութիւնների ներկայացուցիչների հաւանութիւնը ստանան։ 5) Հայաստանի մէջ կրօնական կատարեալ համբերողութիւն պէտք է լինի։ Այս կազմակերպութիւնը, որ վաղուց մոցրած է Լիբանանի մէջ, արդէն աջողացրեց երկրի բարօրութիւնը։

Նորերումս «Մասիս» լրագրի մէջ մի թղթակցութիւն էր տպված Երզրումից, որ արտատպվեցաւ տեղական բոլոր լրագիրների մէջ և ամենքի վրա շատ ծանր տպաւորութիւն գործեց։ Ահա այդ թղթակցութեան բառացի թարգմանութիւնը. «Օրվայ հարցը ռուսաց գլխաւոր հիւպատոս պ. Օբերմիլլերի մի տեղական բնակչին արած յայտնութիւնն է, թէ որովհետև քրիստոնեայ և մահմետական ազգաբնակութիւնը հեռու է մնում նրանից, նա սիստեմատիկաբար կաշխատի «ռուս պաշտօնական մամուլի միջոցով» հերքել Հայաստանի մէջ եղած սովի ճշմարտութիւնը։ Երբ նրա հետ խօսողը նըկատեց, որ ազգաբնակութեան սոոմութեան պատճառը դէպի պ. Օբերմիլլեր սովեալ ժողովուրդը չէ, որին երբէք չէր տըրվում իր համար Ռուսաստանից ուղարկված օգնութիւնը, Օբերմիլլեր ասաց. «Դուք սուտ էք ասում, Երզրումի մէջ երբէք ոչ մի սովեալ չէ եղել», և նա խոստացաւ իր այդ ասածը հաստատել ռուս պաշտօնական լրագիրների միջոցով։*)

Որովհետև Երզրումի մէջ հաստատված սովեալներին օգնելու մասնաժողովը, անգլիական հիւպատոսարանը, հայկական առաջնորդարանը, անգլիական միսիոնարները և ֆրանսիական հիւպատոսը ուժասպառ եղան սովից տանջվող ամբոխին հաց և փող բաժանելով, ուրեմն հասկանալի է, որ իր թղթակցութեան մէջ Օբերմիլլերի արած յայտնութիւնը չափազանց նեղացրեց հայ ազգաբնակութեանը և հայ մամուլին, որ բոլորովին ցանկութիւն չունի բանակռւել սխալ հայերին մեծ բարերարութիւններ արած մի պետութեան ներկայացուցչի հետ։ Այսպէս թէ այնպէս, իրաւացի է թէ ոչ Երզրումի այդ թղթակցութիւնը, այդպիսի տեղեկութեան երևալը անժամանակ է և վնասակար Երզրումի ռուս ներկայացուցչի անուան համար։

*) «Берегъ» լրագրի № 163-ի մէջ Երզրումից հաղորդած մի տեղեկութիւն տպվեցաւ, որ մերժում էր սովի գոյութիւնը Հայաստանի մէջ։ Սրգեզ «Берегъ» այն պաշտօնական լրագիրը չէ, որի մասին խօսվում է։

Ծան. «Голосъ»-ի Խմբ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ *)

—

Պ. ՊԸՐՔ, (նախկին խորհրդականն արտաքին գործոց նախարարութեան), վերստին խօսք առնլով ըսաւ թէ ինք ուրախ էր լսելով որ Պ. Կլատսթօն իւր բերնէն ելած խօսքերուն համար պատասխանատու չէր. և այս երկրիս մէջ ոչ ոք կրնայ չը ճանչել Պ. Կլատսթօնի խօսքերուն ծանրակշռութիւնը։ Պ. Կլատսթօն վերջապէս իւր անհատական պատասխանատուութեան խնդիրը մինչև ցարդ ըրածէն բոլորովին տարբեր կերպիւ ներկայացուց հասարակութեան։ Ստուգիւ ես ալ միշտ զգացած եմ որ Ռուսօ-Թուրքական պատերազմին ժամանակ Պ. Կլատսթօնի բանախօսութիւններն ու գրվածները մեծ պատասխանատուութիւն թողած էին անոր վրա։ Եւ յիրաւի. իմ պահպանողական բարեկամացս հետ շատ հակամէտ եմ Պ. Կլատսթօնի վրա թողուլ նորա արտասանած բանախօսութեանց աղէտալի արդիւնքները։ (Հ ա ւ ա ն ո ւ թ ե ա ն ա ղ ա ղ ա կ ն ե ր։)

«Մեր այս գիշերուան նստին մէջ Պ. Կլատսթօնի գիտողութեանց մին այս էր թէ Խրիմի պատերազմէն մինչև Լորտ Պիքօնսֆիլտի նախարարութեան վերջին անգամ պաշտօնի անցնելուն ժամանակը,—(1854-1873, միջոց մը, յորում գլխաւորապէս ազատականք իշխանութեան վրա էին),—անդադար յանդիմանական ազդարարութիւնք ուղղուած էին Թիւրքիոյ որպէս զի իւր վարչութիւնը բարւոքէ։ Այս այնպիսի խօսք մ'է, որոյ վրա Պ. Կլատսթօնի հետ կրնամ վէճի մտնել։ Քանիցս ըսուեցաւ, և Պ. Կլատսթօն ալ լսեց, թէ այդպիսի յանդիմանական ազդարարութիւններ պարունակող գրութիւն չը կայ Անգլիոյ արտաքին գործոց պաշտօնատան մէջ. (այսինքն, ազատականք իշխանութեան վրա եղած ժամանակ, երբէք Թուրքիոյ բարենորոգմանց վրա են պնդած)։ Միշտ դժուար է ժխտական խօսք մ'ապացուցանել, ուստի ես այժմ աս միայն կըսեմ որ 1862 թուականին, կամ այն միջոցները, Լորտ Ճօն Ռուսէլի կողմանէ Թուրքիոյ մէջ կրօնական ներողամտութեան խնդրոյն վրա գրուած մի քանի պաշտօնագրերէ զատ, ուրիշ ո՛ և է յանդիմանագիր մը չը կայ, որ Բրիտանական կառավարութեան կողմանէ Թուրքիոյ ուղղուած լինի բարենորոգում պահանջելու համար։ (Մ տ ի կ ը ր է ք, մ տ ի կ ը ր է ք։) Կրնամ նաև յիշել որ, 1855-էն մինչև 1874, Պ. Կլատսթօն 14 տարի շարունակ կամ ելմտական նախարար և կամ արտաքին գործոց նախարար էր։

«Պ. Կլատսթօնի մի խօսքը մեծ գոհութեամբ լսեցի։ Նա ըսաւ որ եթէ Թուրքիա Պէրլինի դաշնագրին ինչ ինչ յօդուածոց գործադրութեան համար ուրիշ կառավարութեանց քով ազդեցութիւն բանեցնելու իրաւացի պահանջ մ'ընէր Անգլիական կառավարութեան, այս վերջինը պատրաստ պիտի լինի միջնորդել։ Բայց միւս կողմէն Պ. Կլատսթօն շատ թեթև կերպիւ խօսեցաւ այն մեծ խնդրոյն վրա թէ Թիւրքիոյ նըկատմամբ բռնական միջոցներ 'ի գործ պիտի դրուի՞ն եթէ Եւրոպիոյ փափաքները չը գործադրէ։ Ես պատասխանատուութիւն յանձն չը պիտի առնում ըսելով թէ բռնական միջոցներ պէ՞տք է 'ի գործ դրուին թէ ոչ։ Ես այնպէս կը կարծեմ որ այս բանը պարագաներէն կախում ունի, և ոչ մի անհատական անգամ կրնայ գաղափար մը յայտնել, ըստ որում պէտք եղած պաշտօնագրերը տակաւին ժողովոյս չեն հաղորդուած։

*) Շարունակութիւն և վերջ։

«Եւրոպական համաձայնութեան գաղափարը ներկայ նախարարութեան շնորհիւ երևան չեկաւ։ Լորտ Պիքօնսֆիլտի նախարարութիւնն ալ այդ գաղափարն ունէր. և զայն 'ի գործ դնելու համար, Պ. Կլատսթօնի արտայայտածին չափ փափաք ունէր։ Ես մեծ զարմացմամբ լսեցի Պ. Կլատսթօնի այն խօսքը թէ Անգլօ-Թուրք պայմանագիրը Գաղղիոյ նախանձը գրգռած էր, և թէ Լորտ Պիքօնսֆիլտի նախարարութիւնն այս մասին քանի մը կտոր պաշտօնագրեր գաղտնի պահած էր խորհրդարանէն։ Այդ միջոցին բազմաթիւ Կապոյտ տետրակներ հրատարակեցան, և թէպէտ ես պատրաստուած չեմ ըսելու թէ Պ. Կլատսթօնի յիշածին պէս Գաղղիոյ նախանձն երևան հանող գրութիւնք չը կան, այսու ամենայնիւ կրնամ ըսել թէ այդպիսի պաշտօնագրոց վրա տեղեկութիւն չունիմ, և մեծ պիտի լինի զարմանքս եթէ այդ օրինակ գրութիւններ տեսնեմ։ Անգլիական Խորհրդարանէն պաշտօնագրեր ծածկած լինելու ամբաստանութիւնն յոյժ ծանր է, և անշուշտ այդ մասին ուրիշ առթիւ ուշադրութիւն պիտի հրաւիրեմ։ (Մ տ ի կ ը ր է ք, մ տ ի կ ը ր է ք։) Գաղղիոյ զգացման գալով, կրնամ յայտարարել թէ Գաղղիոյ հետ մեր համաձայնութիւնն առաջուան չափ կատարեալ էր, և չեմ յիշեր թէ Պ. Վատինկթօն այս մասին ուրիշ մօտք հրապարակային կամ անհատական յայտարարութիւն մ'ըրած լինի։

Պ. Կլատսթօն Արմէնիոյ մասին ո՛ և է բան մ'ընելու նկատմամբ կեցած դժուարութեանց վրայ խօսեցաւ, և այդ դժուարութեանց գոյութեան մասին տարակոյս չը կրնար լինիլ. բայց ո՛չ հարկաւոր, ո՛չ ալ օգտակար էր որ Պ. Կլատսթօն այդ դժուարութեանց վրայ խօսէր, զի եթէ անոնց դարման չը տարուի, արդիւնքը մեծ աղէտ մը պիտի լինի։ Կառավարութիւնը շփոթելէք բառ մ'անգամ արտասանել չեմ ուզէր, բայց պէտք է ըսեմ թէ Լորտ Պիքօնսֆիլտի նախարարութեան պաշտօնէ քաշուելէ առաջ, ես յոյժ ապահովապէս զգացած էի թէ եկած է այն ժամանակն, յորում հարկ անհրաժեշտ էր որ Անգլիա բան մ'ընէ Արմէնիոյ նկատմամբ։ (Մ տ ի կ ը ր է ք, մ տ ի կ ը ր է ք)։

«Զը գիտեմ թէ պատուարժան երեսփոխանք կարդացա՞ծ են Լորտ Պիքօնսֆիլտի նախարարութեան կողմանէ ժողովոյս մատուցեալ պաշտօնագրերը, վերաբերութեամբ այս խնդրոյն։ Եթէ կարդացած են, անշուշտ գիտած են թէ, այդ պաշտօնագրոց մէջ նկարագրուածին համեմատ, փոքր-Ասիոյ վիճակն. . . ծանր էր, և թէ Սըր Հ. Լէյըրտի ջանքերը բոլորովին անյաջող եղած էին։ Եթէ որ և է բան մը պիտի լինի, կը յուսամ թէ ներկայ կառավարութիւնն աւելի արագ կերպիւ պիտի գործէ։ Թուրք վարչութեան բարենորոգման խնդրոյն վրայ շատ բաներ կրնամ ըսել, բայց պէտք է գոհանամ աս միայն գիտելով թէ փոքր Ասիոյ մէջ միշտ աճող զգացում մը կայ թէ այդ երկրին ժողովրդոց լաւագոյն բարեկամն Անգլիա է, և թէ նոքա Անգլիոյ ազդեցութենէն կը սպասեն որ իրենց այդ դժուարութեանց և դժբաղդութեանց լուծում մը տրուի։ Եթէ, արդի նախարարութիւնն իւր նախորդին ընթացից հետևելով, միշտ ազդեցութիւն բանեցնէ այն ուղղութեամբ, տարակոյս չը կայ թէ օր մը գոհացուցիչ արդիւնք կրնայ ձեռք բերուիլ։

«Պ. Կլատսթօն կրօնական կոյր հակամիտութեան մը խօսք ըրաւ, որ անշուշտ Իսլամ ցեղին հակամիտութիւնը պիտի լինիլ. բայց գրեթէ ամեն հեղինակ համամիտ էր թէ Թուրք կառավարութիւնն, իւր ամեն թերութեամբք հանդերձ, կրօնական աններողամիտ ոգի չունէր։ Կրօնական խնդրովք և միսիոնարական ձեռնարկներով զբաղող անձինք ամենէն առաջ խոստովանած են թէ Թուրք կառավարութիւնը կրօնական գործոց մասին ուրիշ բազում կառավարութիւններէ աւելի ներողամիտ է։ Երբ կրօնական աններողութեան մասին Թուրք կառավարութիւնն Արևելեան բազմաթիւ մարմնոց հետ բաղդատեմք, կը տեսնեմք թէ կառավարութիւնը քաղաքային և կրօնական ազատութեան պաշտպան հանդիսացած է։ (Օ՜, և հ ա ւ ա ն ո ւ թ ե ա ն ա ղ ա ղ ա կ ն ե ր։) Բազմաթիւ երեսփոխանք գիտած պէտք է լինին Լատին և Յոյն ցեղերու միջև շարունակ տեղի ունեցած կռիւներն, որով Թուրք կառավարութեան հարկ անհրաժեշտ էր իբրև միջնորդ գործել այդ երկու ցեղերուն միջև։ Ուստի, ես անիրաւ կը գտնեմ որ Պ. Կլատսթօն ըսէ թէ կրօնական աններողութիւնն արգելք մ'էր Թուրք կառավարութեան բարենորոգման։ Եթէ Թուրքիոյ մէջ բարի կառավարիչք պաշտօնի կոչուին, կրօնական ո՛ և է տեսակ աններողութիւն արգելք չը լինիր անոնց բարի գործերուն։

«Թուրքիոյ բարենորոգմանց գործին մէջ ծանր խնդիր մ'ալ դրամական խնդիրն է։ Առանց դրամի ոչ ոք կրնայ բարւոք վարչութիւն սպասել։ Եւրոպա համաձայնած լինի թէ ոչ, եթէ Թուրքիոյ համար բան մ'ընելու դիտաւորութիւն կայ, ըստ իս՝ միակ ճանբան քաղաքային վարչութեան բարւոքմանը համար դրամ հայթայթել է։

«Պ Կլատսթօն ըսաւ նաև թէ միայն Ռուսական ջանիւք չէր որ Եւրոպական Թիւրքիոյ գաւառաց ողբալի իրողութիւններն յառաջ եկան։ Բայց Պ. Կլատսթօն այն իրողութեանց վերաբերեալ շատ մը Կապոյտ Տետրակներ մոռացած պէտք է լինի։ Այն ժամանակուան դէպքերն յիշող ամեն ոք գիտէ թէ Չէրնայէֆ զօրավարը, խռովութեանց սկսելէն ամիսներ առաջ նամակ մը գրելով, յայտնած էր թէ Սլաւ մասնախումբք միայն մէկ նպատակաւ կը գործէին, այն է Թուրքիոյ դէմ պատերազմ բանալու նպատակաւ։ Ուստի, ես կը պնդեմ որ Ռուսական գործունէութիւնն անմիջական պատճառն էր Պուլղարական խռովութեանց։ (Մ տ ի կ ը ր է ք։)

«Վերջացնելով, հարկ կը համարիմ ապահովել մեր կառավարութիւնն որ եթէ պահպանողականքս կարենամք օգնել ներկայ նախարարութեան, որպէս զի Թուրքիոյ գործոց կարգադրութիւնն յառաջ տանի, կրնայ վստահ լինիլ թէ մեր կողմէն ո՛ և է ապօրէն արգելք չը պիտի ելնէ իւր գործունէութեանց դէմ։» (Մ տ ի կ ը ր է ք, մ տ ի կ ը ր է ք։)

Վիճաբանութիւնը փակեցաւ՝ Պ. Ճէյմս Պրայսի առաջարկութիւնն ընդունելով, որ խնդրած էր թէ Հայոց խնդրոյն վերաբերեալ նոր պաշտօնագրերը խորհրդարանին հաղորդուին։

(Մասիս)

«ՄՇԱԿԻ» ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵՆԻՑ

Ս. ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ, 17 սեպտեմբերի։ Պետական բանկի 5% տոմսակը առաջին շրջանի արժէ 94 ր. 50 կ., երկրորդ 92 ր. 37 կ., երրորդ 93 ր. 35 կ., չորրորդ 92 ր. 37 կ., ներքին 5% առաջին փոխառութեան տոմսակը արժէ 220 ր. 75 կ., երկրորդ 216 ր. 25 կ., արևելեան առաջին փոխառութեան տոմսակը 90 ր. 75 կ., երկրորդ 90 ր. 75 կ., երրորդ 90 ր. 75 կ., ոսկի 8 ր.։ Ռուսաց 1 րուբլ Լօնդօնի վրա արժէ $24\frac{9}{61}$ պէնս, ռուսաց 100 ր. Համբուրգի վրա 210 մարկ, 25 պֆ., փարիզի վրա 260 ֆր. 50 սանտիմ։

Խմբագիր—հրատարակող ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆԻ